

سیری در کتب خطی فلسفی کتابخانه ملی ایران

سید علی کسائی^۱

چکیده

کتاب های خطی میراث ماندگار از نسل های گذشته اند و در پیشبرد دانش بشری بسی سودمند. این نوشتار قصد آن دارد که بر نسخ خطی کتابخانه ملی در زمینه فلسفه مروری نماید تا شاید از صدها دستخط موجود اثری یا آثاری بدست آید که برای اهل پژوهش در علوم عقلی مفید باشد و زمینه ای برای نشر یا تصحیح و چاپ منبعی ارزشمند فراهم شود و نوشته هایی ناشناخته و مفید معرفی گردد.

کلید واژه های موضوعی: فلسفه، کتاب خطی، کتابخانه ملی ایران، آثار فلاسفه ایرانی، حکمت، علوم عقلی

مقدمه

این مقاله براساس فهرست های کتب خطی کتابخانه ملی اعم از مجلدات چاپ شده و یا اطلاعات رقومی شده آنها در پایگاه کتابخانه ملی و نه محتوای کتاب ها تهیه شده است و به همین دلیل به مختصری در حد چند کلمه در معرفی کتاب های خطی اکتفا شده است.

برخی آثار به صورت یک رساله در مجموعه رسالات یک نسخه خطی قرار دارند. اینها نوشته هایی از چند صفحه تا ده ها صفحه اند که همچون مقاله صفحاتی کمتر از کتاب دارند و هر چند رساله، یک کتاب خطی به صورت مجموعه را تشکیل می دهند و مانند مجموعه گفتار دارای یک یا چند مولفند.

مطالب این نوشتار اگرچه در یک سیر تاریخی از گذشته تا قرون اخیر و به ترتیب سده های حیات مولفانشان آمده است اما مبین سیر حکمت یا تاریخ فلاسفه نیست به همین جهت ممکن است ذکر از فیلسوفی نشود و یا همه آثار یک حکیم مطرح نگردد چونکه فقط بر کتاب های کتابخانه ملی و آن هم کتب شناسایی شده تکیه دارد.^۲

^۱ عضو هیات علمی (مریی) سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، alikasai@yahoo.com

^۲ مثلاً محمدجواد اسماعیلی در بیان تاریخ فلسفه در جلد دوازدهم دایره المعارف تشیع از فلاسفه یا صاحبان اثر فلسفی نظیر ابن باجه، ابن طفیل، ابن کمونه، ابن مسرور، ابوالبرکات بغدادی، ابوحنیفان توحیدی، ابوسلیمان سجستانی، حزین لاهیجی، حمزه گیلانی، سید سند، عامری، عباس دارابی، قاضی سعید قمی، کمال الدین اردبیلی، محسن گیلانی، ودود تبریزی هم نام می برد اما از علی آقایی، ابن نفیس، ابن هندو، احسائی، اخگر حیدرآبادی، شریف استرآبادی، افروسی، قطب الدین انصاری خزرچی، محمدیوسف اولیاء، حسین بسطامی، بهمنیار، رجبعلی تبریزی، احمد تقوی، طاهر تنکابنی، محمد تنکابنی، هادی تهرانی نجفی، جامی، عبدالکریم جیلی صوفی، علی حسینی، غیاث الدین حسینی، ذهبی شیرازی، احمد حسینی، خواجه زاده برسوی، حسین خوانساری، کاظم رشتی، حسین میبیدی، میرک بخاری، محمد نراقی، نوری اصفهانی، یحیی بن عدی، جعفر کشفی، کاتبی قزوینی و چند نویسنده دیگر آثار فلسفی که در این نوشتار آمده یاد می کند که البته همه این افراد ممکن است فیلسوف یا متخصص فلسفه نباشند اما وجود اندیشه های فلسفی در آثارشان پیوند آنها را با فلسفه نشان می دهد و چه بسا از درمیان نوشتارشان مطالبی یافت گردد که بعضی غوامض فلسفی را حل نماید.

همچنین در ترتیب محتوای این مقاله طبقه بندی های تخصصی فلسفه و یا تقسیم بندی هایی نظیر فلسفه مشاء و اشراق یا اصالت وجود و ماهیت لحاظ نشده، بلکه برداشت فهرست نگار از کتب خطی مد نظر بوده است.

ارتباط متون فلسفی با مباحث کلامی و دانش های حکمت عملی مانند اخلاق و عرفان و همراهی علم منطق با فلسفه، جدا کردن کتب صرفا فلسفی را کمی مشکل می سازد. با این وجود تلاش بر این بوده است تا حتی الامکان از ذکر آثار خطی در این موضوع ها که خود دانشی مجزا محسوب می شوند خودداری شود، هرچند که ممکن است آثاری ناخواسته در مقاله دیده شوند.

عناوین کتب خطی هم به ترتیب قرون تالیف و نه کتابت^۳ آنها و در ذیل نام مولفشان می آید و آن هم براساس کتاب های فهرست شده در کتابخانه ملی. شایان ذکر است که افزون بر این، چندین هزار کتاب خطی فهرست نویسی نشده هم در این کتابخانه وجود دارد که از دایره این پژوهش خارج است. امید آنکه بعد از فهرست نویسی آنها بتوان از آن کتاب ها نیز سود جست.

برای شناخت هرچه بیشتر کتب معرفی شده در این پژوهش به ویژه زبان آنها، فهرستی از این کتب به ترتیب نام مولفشان و با ذکر تاریخ حیات مولف یا زمان تالیف، تاریخ کتابت و شماره کتابشناسی آنها در جدولی جداگانه می آید. در ادامه با ذکر از برخی آثار ناشناخته تحلیلی آماری از این منابع ارائه خواهیم داد.

پیشینه پژوهش

در زمینه کتب خطی کتابخانه ملی تاکنون اثر مستقلی به دست نیامده است. فهرست های نسخ خطی این کتابخانه آن هم از جلد ۱۲ تا جلد ۲۲ دارای نمایه ای موضوعی است. نرم افزار کتابشناسی ملی که از طریق سی دی و شبکه رایانه سازمان اسناد و کتابخانه ملی و سایت اینترنتی این سازمان قابل دسترس است در حال حاضر سهل الوصول ترین ابزار پژوهش پیرامون موضوع این تحقیق با کلیدواژه فلسفه و مانند آن است اما کافی نیست. زیرا کتاب های فهرست شده بسیاری مانند مجموعه ها، جلد دوم فهرست و همچنین اطلاعات مربوط به کاتب و تاریخ کتابت و موضوع هزاران کتاب در این نرم افزار نیامده است. بنابراین ناگزیر به مراجعه به فهرستهای چاپ شده هستیم. تاکنون فهرستی موضوعی از منابع خطی کتابخانه ملی تهیه نشده و جای چنین فهرستی خالی است. البته اداره کل کتاب های خطی این کتابخانه در حال تهیه فهرستی مختصر از منابع خطی کتابخانه ملی است که اطلاعات موجود در آن هم به مدد انجام این تحقیق آمد. امید آنکه به زودی این کتابخانه بتواند فهرست مختصر تمامی منابع خطی خود را به انجام برساند تا جستجو در آن یاریگر تحقیقات منابع خطی در این کتابخانه باشد همچون کتابخانه های بزرگی مانند کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مرعشی که برای جستجوی بهتر در فهرس چاپی خود راهنمای موضوعی یا دستنامه فهرس نوشته اند.

مروری بر آثار خطی فلسفی در کتابخانه ملی

آثار خطی فلسفی کتابخانه ملی طبق تاریخ تالیف یا زمان حیات مولفشان سیری از قرن چهارم پیش از میلاد مسیح(ع) تا قرن چهاردهم پس از هجرت پیامبر اسلام محمد(ص) را نشان می دهد.

^۳ هر کتاب خطی دو تاریخ دارد: یکی تاریخ تالیف که قدیمی تر است و به مولف و زمان حیات او برمی گردد و دیگری تاریخ کتابت که همان تاریخی است که کاتب این نسخه را از روی نسخه های قبلی نوشته و ممکن است قرنها پس از حیات مولف باشد.

۱. قرون پیش از ظهور اسلام: شاید از اولین کتاب‌های خطی فلسفی کتابخانه ملی *اثولوجیا*، رساله *تفاحیه (سیب نامه)* و *نفس، ماده و علت و کون* اثر ارسطو باشد که در قرن چهارم پیش از میلاد مسیح به تحریر درآمد. *کلام ارسطاطالیس لبیان* سبع مطالب هم آرای این فیلسوف را آشکار می‌سازد. بعد از ارسطو قدیمی‌ترین حکیم که آثارش در کتاب‌های خطی دیده می‌شود افروودوسی^۴ است. از این حکیم آثاری چند به زبان عربی با عنوان *هیولی*، *علت اولی* و *مقاله ماده*، *عدم و کون* در کتابخانه ملی وجود دارد.

۲. قرن سوم: از قرون پیش از ظهور اسلام تا زمان حیات ابو یوسف یعقوب بن اسحق کندی در قرن سوم هجری قمری تالیفی فلسفی در این کتابخانه به چشم نمی‌خورد. از کندی رساله‌ای مختصر درباره نفس دیده می‌شود.

بعد از رساله کندی آثار فلسفی یحیی بن عدی در این کتابخانه دیده می‌شود. این نویسنده که مکنی به ابوزکریاست، رساله‌هایی مانند *عدد و اضافه*، *وجود امور عامه*، *ممکنات*، *شرح مقاله اسکندر افریدوسی*، *شرح مقاله مطابوسیتقا*^۵ را به رشته تحریر درآورد.

از جمله آثار برجای مانده از فیلسوف شهیر مسلمان قرن سوم و چهارم یعنی فارابی که در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود متنی است همراه با حاشیه موسوم به *حاشیه علی تعلیقات معلم الثانی* که در آن معلم ثانی از الهیات سخن می‌گوید. اثر *تعلیقات بدون حاشیه* نیز در این کتابخانه وجود دارد. همچنین نوشته‌هایی چون *فصوص*، *عیون الحکمه*، *عیون المسائل و نتایج العلوم و مفارقات* هم از این حکیم است. فارابی همچنین در اثر *دیگرش الجمع بین الرایی افلاطون و ارسطو* میان آرای این دو فیلسوف جمع می‌کند. *شرح العبارة* هم از اوست.

۳. قرن چهارم: بعد از فارابی از ابن سینا که در قرن چهارم و پنجم می‌زیست آثاری را در این مجموعه مشاهده می‌کنیم که از جمله آنهاست: *شفاء در سه بخش منطق*، *الهیات و طبیعیات*، *حدود الاشیاء*، *دانشنامه علائی*، *اشارات و تنبیهات* و همچنین رساله‌هایی نظیر *اثبات سریان العشق فی الموجودات*، *اثبات نفس*، *رساله در قضا و قدر و مشیه*، *عشق*، *سر القدر*، *عروس*، *قراضه طبیعیات*، *المطالب العالیه یا اربع مسائل*، *روح*، *رساله نیروزیه*، *نجات*، *حی بن یقظان* و *اقسام النفوس* با بیان نفس‌های فلکی، نباتی، حیوانی و طبیعی.

همچنین از ابن مسکویه که در قرن چهارم و پنجم زندگی می‌کرد اثر در این کتابخانه دیده می‌شود به نام رساله *الفوز الاصرر* درباره اثبات واجب، احوال نفس و ضرورت بعثت انبیاء و دفاع از دین در برابر فلسفه.

در همین دوران علی بن حسین بن هندو نیز رساله‌ای در معرفت نفس دارد.

^۴ کتاب‌های این نویسنده به نام افریدوسی نوشته شده به نظر علی اکبر دهخدا براساس فهرست ابن ندیم و کتب دیگر نام صحیح او، افروودوسی بوده و او در اواخر قرن دوم و قرن سوم میلادی و معاصر با جالینوس می‌زیست. (لغت نامه دهخدا ج ۲ ص ۴-۲۴۴۳)

^۵ عبدالله انوار در معرفی این کتاب می‌نویسد: "مقاله مطابوسیتقا (= متافیزیک) ارسطو از مهمترین مقالات فلسفی ارسطو است که پس از پرداختن مقاله "فیزیک" یعنی قضایای راجع به جهان طبیعی به این قضیه پرداخت. یحیی بن عدی بتفصیل آن مقاله را شرح می‌کند و نکات تاریک آنرا روشن می‌نماید و آنرا بنام اصل یونانی "الف الصغری" مسمی می‌نماید." (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی، جلد ۹، رساله ۱۳۸۲/۶ع)

قرن چهارم زمان فعالیت نویسندگان معروف به اخوان الصفا و نگارش رسائل آنهاست. از ترجمه رسائل اخوان الصفا به فارسی اثری به نام *مجمل الحکمه* وجود دارد که پیرامون فلسفه، علوم طبیعی، ریاضیات، منطق و دائره المعارف است. معین الدین ناصر خسرو قبادیانی که خود از نویسندگان این رسائل به شمار می آید کتاب *زاد المسافرین* را در ۲۷ قول (گفتار) نگاشت. او رساله ای در فلسفه پیرامون بقای دهر و نفس و نحوه ارتباط با جسم، زمان و عقل و ... دارد.

۴. قرن پنجم: در قرن پنجم بهمنیار بن مرزبان شاگرد ابن سینا کتاب *التحصیل* را به ترتیب کتاب دانشنامه علائی با اضافاتی چند به تحریر درآورد. محمدبن محمد غزالی هم در این دوران می زیست و کتاب *المنقذ من الضلال و المفصح عن الاحوال* را در ذم فلسفه و تأیید تصوف به تحریر درآورد. در این قرن ابوالفتح عمر بن ابراهیم الخیامی (خیام) رساله ای مختصر در فلسفه با عنوان *علم کلیات* نوشت. نامه شیخ ابوسعید ابو الخیر به بوعلی هم در این عصر از عبارات فلسفی خالی نیست.

۵. قرن ششم: در قرن ششم ابوالفتوح شهاب الدین یحیی بن حبش سهروردی *المطارحات* را در سه علم الهی، منطق و طبیعی به تحریر درآورد. از او رساله هایی چند باقی است مانند *قصه الغریبه الغریبه*، *اعتقاد الحکما*، *لغت موران*، *عقل سرخ*، *هیاکل النور و الواح*. در این قرن محمدبن عمر فخر رازی کتاب *لوامع البینات فی الاسماء و الصفات* را در شرح اسماء و صفات خدا و مباحث عقلی و کلامی نوشت. او عیون الحکمه ابن سینا را که در باب الهیات، طبیعیات و منطق است شرح کرد. *براهین اثبات نفس* هم از اوست. ابن رشد هم در این زمان می زیست و کتاب *تهافت التهافت* را در رد بر انتقاد غزالی از فلاسفه نوشت. عبدالکریم بن ابراهیم جیلی صوفی کتاب *الانسان الکامل فی معرفه الاواخر و الاوائل* را در علم خداوند و صفات الهی و وظایف انسانها نگاشت.

۶. قرن هفتم: ابن عربی که در قرن ششم و هفتم می زیست اثر *کلمات محی الدین* را پدید آورد که در آن از روح و تعلق آن به بدن سخن گفت. از دیگر نویسندگان آثار فلسفی در قرن هفتم هجری که در کتابخانه ملی آثارشان دیده می شود اثیرالدین ابهری است که در *کلمات عشره* از مبدا و معاد سخن گفت و کتاب *الهدایه* او در منطق، طبیعیات و الهیات توسط میبیدی و ملاصدرا به شرح درآمد. در این قرن محمود بن خداداد اشنوی *غایه الامکان فی درایه المکان* را در بیان توحید، مکان و زمان نگاشت.

این قرن با حضور بابا افضل کاشانی هم همراه است که رساله هایی موسوم به *ره انجام* نامه، *جاودان نامه*، *عرض نامه*، *ترجمه مدارج الکمال*، *نفس*، *مبدا و معاد*، *مبادی موجودات*، *مکاتبات*، *افادات*، *خودشناسی*، *سوال و جواب*، *انشاء نامه*، *تقدم*، *شش مکتوب*، *ایمنی از فنا و اقسام مردم* دارد. در همین دوران محمودبن عبدالکریم شبستری *مرآه المحققین* را در زمینه نفس، وجود و حکمت آفرینش به تحریر درآورد. خواجه نصیرالدین طوسی فیلسوف در همین عصر می زیست. او *شرح الاشارات و التنبیها* را در بیان فلسفه ابن سینا و در پاسخ به اعتراض های فخر رازی صاحب اثر شرح اشارات ابن سینا نوشت. وی رساله *آغاز و انجام* را در زمینه مبدا و معاد به تحریر درآورد. او در *مصارع المصارع* ایرادهای تاج الدین محمد شهرستانی را بر ابن سینا در کتاب *مصارعه الفلاسفه* رد کرد. اثر *مختصر رساله فی احوال النفس* درباره جداسدن روح از بدن و رساله های دیگری همچون *جبر و اختیار*، *نفس الامر*، نیز از اوست.

⁶ در انتساب این کتاب به ابهری باتوجه به نام خواجه نصیرالدین طوسی در برخی نسخه ها شک شده که خود نیازمند بررسی است.

محمود بن مسعود قطب الدین شیرازی شاگرد خواجه نصیر هم *دره التاج لغره الدباج* را در بیان فلسفه مشاء به فارسی نوشت. وی بر *حکمه الاشراف* سهروردی در منطق و فلسفه نیز شرحی زد و *رساله* در تحقیق عالم مثال را به رشته تحریر درآورد. نجم الدین علی بن عمر کاتبی قزوینی، مشهور به دبیران، از حکمای شافعی و شاگرد اثیرالدین، کتاب *شرح ملخص الحکمه* را در منطقیات، امور عامه، جواهر و اعراض و الهیات خاصه به تحریر درآورد. یعقوب بن موسی متطیب هم در قرن هفتم *رساله خطبه التوحید* را درباره توحید و واجب الوجود نوشت. در این قرن شمس الدین محمد شهریزی اثر *نزهه الارواح و روضه الالواح (الافراح) فی تواریخ الحکماء* را در زمینه تاریخ فلسفه و پیرامون فلاسفه یونان و مصر پدید آورد.

۷. قرن هشتم: در قرن هشتم با آثاری چند برمی خوریم. علی بن محمد جرجانی معروف به میر سید شریف *رساله وجودیه* را در بیان مراتب وجود باتکیه بر گفتار عرفا و صوفیه نگاشت. او *الرساله الحرفیه* را در نسبت بین عقل و مدرکات آن به تحریر درآورد. میرسیدشریف جرجانی بر شرح *حکمه العین* حاشیه زد. از وی آثاری چون *تحقیقات مجردات* در حکمت بجای مانده است.

در همین قرن محمد بن محمد قطب الدین رازی^۷ کتاب *لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار* را در زمینه منطق و فلسفه نگاشت. وی کتاب *المحاکمات بین شرحی الاشارات* را که محاکمه ای بین دو شرح فخرالدین رازی و خواجه نصیرالدین طوسی بر الاشارات ابن سینا است، به تحریر درآورد. محمد بن مبارکشاه میرک بخاری شرحی بر *حکمه العین* علی بن عمر کاتبی قزوینی نوشت. وی بر هدایه *الحکمه ابهری* هم شرحی زد. شهاب الدین همدانی *رساله عقلیه* را در بیان عقل و تعریف فلسفی آن و نیز فضیلت، اسامی و صفات عقل و تفاوت درجات اکتساب آن نوشت. حسین بن زاهد گیلانی *مفتاح الرمز و مقلاد الکنوز* را در حکمت طبیعی موجودات اعم از اشیاء و جانداران نگاشت. در این قرن عبدالرزاق کاشی *رساله فی تعیین السنه الالهیه* را به رشته تحریر درآورد.

۸. قرن نهم: در قرن نهم نیز اهل حکمت آثاری پدید آوردند. محمد بن اسعد دوانی کتاب *اثبات الواجب و شرح اثبات الواجب* را به تحریر درآورد. اثر *شواکل الحور* در شرح *هیاكل النور* سهروردی و کتاب فلسفی عرفانی *النوراء* در اثبات واجب و *رساله علل و ممکنات و مساله تسلسل و احتمالاً رساله حدوث شیء عن لا شیء* هم از اوست. حسین بن معین الدین میبدی شرح *هدایه الحکمه* را در بیان کتاب اثیرالدین ابهری نوشت. جام گیتی نما هم اثر اوست. احمد بن محمود هروی خزریانی (ملازاده) شرح *هدایه اثیرالدین* را نگاشت. پندت کشمیری اثر جوگ باشست را ارائه کرده که حاوی خلاصه ای از فلسفه، عرفان و تصوف هندی است و ترجمه و شرح هایی هم دارد. صلاح الدین استاد بایزیدخان بر شرح *مولانا زاده (ملازاده)* بر هدایه *الحکمه اثیرالدین* حاشیه زد. ملا عبدالرحمن جامی *رساله وجودیه* را نوشت. غیاث الدین علی حسینی اصفهانی کتاب *دانشنامه جهان* را پیرامون فلسفه طبیعی آفرینش و بعضی مباحث مابعدالطبیعه و علوم طبیعی خصوصاً طب نگاشت. بایزید بن شیخ شبلی محمود آبادی اثر شرح *هدایه الحکمه* را به جا گذاشت.

^۷ به قطب الدین محمد تحتانی هم اشتهاار داشته است. کتاب های خطی ۱۰۰۶ع، ۱۲۵۶ع، ۱۳۴۵ع، ۱۴۲۰ع، ۱۷۳۶ع و ۸۳۹ع در کتابخانه ملی با این نام و بدون ذکر شهرت رازی معرفی شده است. لغت نامه دهخدا یکی بودن تحتانی و رازی را در واژه "قطب الدین رازی" بیان می کند.

در این قرن مصطفی بن یوسف خواجه زاده برسوی کتاب تهافت (المحاكمات بین التهافتین) را در محاکمه بین غزالی صاحب تهافت الفلاسفه و ابن رشد صاحب تهافت التهافت نوشت.^۸

۹. قرن دهم: قرن دهم هم از آثار حکما خالی نبود. صدرالدین محمد الحسینی شیرازی (دشتکی) کتاب اثبات الواجب را به تحریر درآورد. منصور بن محمد میرصدرالدین ملقب به میر غیاث الدین دشتکی رساله الوجود موجود را در زمینه اصالت وجود نگاشت. وی رساله مجلی و تکمله آن را در عرفان و فلسفه به تحریر درآورد. و مرآت الجمال (جام جهان نما) را در بیان ماهیت انسان و تهذیب اخلاق به تحریر درآورد. اشراق هیاکل النور لکشف ظلمات شواکل الغرور در شرح کتاب سهروردی هم از اوست. از دیگر نویسندگان فلسفه قرن دهم میرفخرالدین حسین استرآبادی معروف به سماکی است که بر شرح هدایه میبیدی حاشیه زد. محمد بن فخر لاری کتاب تحقیق الزوراء را در تشریح کتاب الزوراء دوانی نوشت. ملاعبدالله بن حسین یزدی حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی بر شرح جدید تجرید را نوشت. محمد بن صلاح الدین اللاری حاشیه ای بر شرح هدایه الحکمه میبیدی زد. حبیب الله میرزا جان باغنوی بر قسمت امور عامه کتاب شرح حکمه العین محمد بن مبارک شاه میرک بخاری حاشیه زد. او حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی بر شرح جدید تجرید را به تحریر درآورد و مبحث جواهر و اعراض را تبیین کرد. میرزا جان بر شفا حاشیه زده است. او شرح ملا میرزا جان را در تبیین کتاب محاکمات قطب الدین رازی نگاشته است. وی حاشیه ای هم بر شرح اشارات دارد. محمود بن محمد نیریزی اثر حاشیه اثبات الواجب قدیم دوانی را بجای گذاشت. احمد بن نصرالله تقوی کتاب خلاصه الحیاه را در تاریخ فلسفه و سرگذشت حکمای قبل و بعد از اسلام نگاشت. محمد بن سلیمان فضولی بغدادی رساله روح و عشق یا روح و بدن را در مورد چگونگی آمدن روح در بدن و اعضا و قوای نفسانی و... نوشت. قطب الدین محمد بن محی الدین الانصاری السعدی الخزرجی شرح رساله الزوراء را در فلسفه نوشت. عبدالواحد شوشتری رساله فی نفی الترتیب الذهنی و الخارجی عن الواجب تعالی را نوشت. در قرن ده و یازده محمدامین استرآبادی دانش نامه شاهی را در کلام، فلسفه، منطق، اصول و غیره نگاشت.

۱۰. قرن یازدهم: در قرن یازدهم محمدباقر بن محمد میرداماد کتاب قبسات را نوشت. او در رساله مختصر خود موسوم به الاعضالات العویصات به بیست پرسش در منطق، فلسفه، کلام و دانشهای دیگر پاسخ داده است و در رساله فی الفلسفه از نفس و انعکاس عالم در آن سخن گفت. وی در کتاب جنوات طور سینا آتش طور سینا را توضیح داد. محمد بن ابراهیم صدرالدین شیرازی (ملاصدرا) فیلسوف شهیر که در این دوران می زیست کتاب الاسفار الاربعه (علم النفس من المبدأ الی المعاد) یا الحکمه المتعالیه را نوشت و طریق سیر سلوک سالکان حق را با دیدی فلسفی آمیخته با عرفان در چهار سفر شامل: سفر از خلق به سوی حق، سفر باحق در حق، سفر از حق به خلق باحق و سفر درخلق باحق خلاصه کرده و مباحث کتاب را در چهار جزء امور عامه، علم طبیعی، علم الهی و علم نفس از مبدا به معاد تدوین نمود. کتاب المشاعر شامل چند مشعر در شناخت واجب الوجود، صفات الهی و غیره هم اثر دیگر اوست. وی در اثر المبدأ و المعاد از فلسفه و عرفان در شناخت مبدا و معاد مدد گرفت. رساله اتحاد العاقل و المعقول نیز از آثار او بشمار می آید. ملاصدرا در الشواهد الربوبیه مسائل فلسفی اعتقادی را با شواهد قرآنی بیان کرد.

از صدرالدین شیرازی نوشته های دیگری هم در کتابخانه ملی وجود دارد. این متاله کتاب اسرار الآیات و انوار البینات را در بیان تفسیر آیاتی از قرآن نوشت. او مفتاح الغیب را در بیان یک دوره فلسفه الهی بر مبنای

^۸ البته علاء الدین علی طوسی هم مانند خواجه زاده در قرن نهم به درخواست سلطان محمد عثمانی کتابی در محاکمه بین غزالی و ابن رشد نگاشته است. ر.ک. به فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جلد نهم نسخه خطی شماره ۱۰۶۶ع.

دو کتاب خود اسفار و شواهد ربوبیه نگاشت. وی بر هدایه الحکمه اثیرالدین ابهری نیز شرحی زد. حاشیه الشفاء را در بررسی قسمتی از شفای بوعلی در زمینه عوارض وجود نظیر تقدم و تاخر، حدوث و قدم، تام و ناقص، علت و معلول نوشت. رساله‌های اکسیرالعارفین، الواردات القلبیه فی معرفه الربوبیه و رساله‌ای در وجود و حدوث العالم هم از اوست. وی رساله فی کیفیه معیت الواجب الحق بالموجودات الممكنه و بیان المذهب المحققین من الصوفیه را نوشت و در رساله سه اصل یا سه فصل با تبیین مبدا و معاد و معاش راه رستگاری را به پویندگان نشان داد. رساله‌های حشریه، کیفیه سریان نور وجود الحق فی الموجودات و عرشیه هم از اوست. در قرن یازدهم آثار خطی نویسندگان دیگری هم در کتابخانه ملی وجود دارد. رجبعلی تبریزی یک رساله فلسفی موسوم به اشتراک لفظی و معنوی در وجود نوشت. میرزا ابوالقاسم فندرسکی رساله کوچک حرکت را نوشت و رساله‌ای در صناعت نگاشت. محمد بن حیدر رفیعا کتاب تشکیک را بجای گذاشت. محمد شمسای گیلانی (از مکتب فلسفی اصفهان) کتاب تحقیقات در بیان احوال موجودات را برای اطلاع فقهای فارسی زبان از فلسفه نوشت. ملا شمسای گیلانی حاشیه‌ای در فلسفه پیرامون وحدت شخصیه نگاشت و در رساله مختصر علم راه وصول به علم را بیان کرد. او در رساله برهانیه از چگونگی علم حق به اشیاء سخن گفت و در رساله برهان التوحید به اثبات توحید در واجب الوجود پرداخت. عبدالخالق قاضی زاده کرهرودی کتاب حاشیه بر شرح جدید تجرید را به تحریر درآورد. محمدسعید بن محمد مفید قاضی سعید قمی کتاب کلید بهشت را درباره مبدا و معاد و اشتراک لفظی اسماء الله نگاشت. حسین بن محمد محقق خوانساری حاشیه شرح الاشارات و التنبیها را نوشت. سید احمد علوی، شاگرد و داماد میرداماد، مفتاح الشفاء و عروه الوثقی را در شرح الهیات شفای بوعلی نوشت. او در این کتاب که به اندازه همان خود شفاست به صراحت به «حکمت مشرقیه» که در آغاز شفا، ابن سینا از آن یاد کرده اشاره داشته است. قطب‌الدین محمد بن شیخعلی شریف دیلمی لاهیجی کتاب محبوب القلوب را در شرح حال حکما و متفلسفان و علمای کلام و عارفان نوشت. محمدبن مرتضی مدعو به محسن (ملا محسن فیض کاشانی) کتاب الکلمات المخزونه (المکنونه) فی علوم اهل المعرفه را نگاشت. از وی اثری دیگر به نام کلمات فیض در زمینه فلسفه و دین بجا مانده است. آینه شاهی در فلسفه و رساله در حدوث عالم هم از اوست. غازی تبریزی شرحی بر فصوص فارابی دارد. در قرن یازدهم و دوازدهم محمدبن عبدالفتاح تنکابنی رساله وقوع حرکت و رساله ابطال بودن حرکت در مقوله‌ای از افراد این مقوله، برهان اثبات الصانع و پاسخ به قائلین به وحدت وجود را نوشت.

۱۱. قرن دوازدهم: در قرن دوازدهم محمد یوسف طهرانی ملقب به اولیاء حاشیه الشفاء را در شرح شفای بوعلی نگاشت. حسن بن عبدالرزاق قمی کتاب زواهر الحکم را در تعریف حکمت و تقسیمات وجود و طبیعیات و الهیات نوشت. محمد مهدی بن ابی ذر نراقی کتاب اللغات العرشیه را در پنج لمعه پیرامون وجود و ماهیت، صفات جلال و جمال مبدا و کیفیت صدور افعال و افاضه از مبدا، نفس انسانی و نبوت و وحی نگاشت. محمد مصلح الدین لاری انصاری اثر شرح هدایه را به جا گذاشت. عبدالرزاق لاهیجی سرمایه ایمان را نوشت. در این قرن محمد نعیم طالقانی اثر اصل الاصول را در زمینه وجود و توحید و صفات حق تعالی و کتاب مسائل فلسفی را پیرامون ماهیت و وجود و واجب پدید آورد. در قرن دوازدهم و سیزدهم احمد احسائی در شرح الفوائد الحکمیة در دوازدهم فائده از مراتب وجود و مسائل دین و فلسفه سخن گفت. بر عرشیه ملاصدرا شرحی زد. در اجوبه المسائل به پرسشهای فقهی و فلسفی محمد حسین بن شیخ نجفی پاسخ داد و در شرح لباب الکلام فیض کاشانی کلام از جمله علم خدا را بیان کرد. احسائی رساله‌های دیگری هم در مسائل فلسفه نوشت مانند مقام روح، فواید سبعة ملحقه بالفوائد الاثنی عشر، اطلاقات وجود، حقیقت نفس و عقل و

روح ، رساله خاقانیه ، اقسام وجود ، آفرینش و رسالاتی در پاسخ به پرسشهای فلسفی ، کلامی و دینی دیگران.

۱۲. قرن سیزدهم : در قرن سیزدهم احمد بن محمد حسینی کتاب *مرآة الاکوان* را به قول خود بر مذاق ملاصدرا (در شرح هدایه) در فلسفه نوشت. کاظم بن قاسم رشتی رساله *خویی* را در پاسخ به بعضی پرسشهای فلسفی نگاشت. محمد کریم بن ابراهیم کرمانی کتاب *لب اللباب* را در فلسفه و عقاید شیخیه نوشت. وی در همین زمینه رساله ای موسوم به *جواب سوالی در مورد تطبیق بین انسان صغیر و عالم کبیر* دارد. رساله در حقیقت رنگ و کیفیت انطباق آن با اشیاء هم از اوست. حاج ملا هادی **سبزواری** *اسرارالحکم* را به تحریر درآورد. منظومه فلسفی *غررالفرائد* و شرح آن یعنی *شرح غررالفرائد* یا شرح منظومه هم به خامه اوست. جعفر بن ابی اسحاق کشفی کتاب *الشرق و البرق* را در زمینه حسن و قبح عقلی براساس عقل و نقل را به نگارش درآورد. کتاب *تحفه الملوک فی السیر و السلوک* در زمینه عقل و جهان و آثار و متعلقات آن هم از همین نویسنده است. قاسم علی اخگر حیدرآبادی *نهایه الظهور* را در شرح هیاکل النور سهروردی نوشت. علی آقایی حکمت میزانیه را به تحریر درآورد. محمد بن رضا کاظم طبری در دوره قاجار توحیدی محمدی را نوشت. سید موسی بن فضل الله همدانی رساله ای در مبدا و معاد و نفس به تحریر درآورد. محمدجعفر شیخ الاسلام اصفهانی *تحفه سلطانی* را در فلسفه نگاشت. ابن خان بابا عبدالله الزنوزی التبریزی کتاب منتخب *خاقان* را در فلسفه نوشت. محمدحسین نجفی رساله ای در بعضی مسائل فلسفی به تحریر درآورد. عباس بن محمدحسین هروی خراسانی جامع *عباسی* را در تاریخ فلسفه نوشت. محمدابراهیم بن محمدحسن قرگوزلو اثر *مسائل حکمی* را پیرامون الفاظ، وحدت وجود ، ماهیت و عدل به رشته تحریر درآورد. علی بن جمشید النوری اصفهانی اثر *الرقیمه النوریه* را پدید آورد. علی بن احمد بن قریش الحسینی کتاب *اکسیرالسعاده المهدیه* را در مهمات رئوس مسائل عقلی و نقلی و فلسفه مشاء نوشت. در این قرن اثر دیگری به نام *مخزن الجواهر* ، که مولف آن ناشناس مانده و احتمالاً اثر ملاحسین بن اسماعیل بسطامی است ، به تحریر درآمد. این کتاب در شش باب در معرفت صانع و اصول دین مطلب دارد.

۱۳. قرن چهاردهم : در قرن چهاردهم هادی تهرانی نجفی کتاب *حق الیقین فی معرفه اصول الدین* را به تحریر درآورد و در آن از اتحاد وجود و ماهیت سخن گفته و اصالت هر یک را منکر گردید. ابوالقاسم حسینی شریفی ذهبی شیرازی در کتاب *قوائم الانوار* فلاسفه یونانی را به نقد کشید. طاهر بن فرج اله تنکابنی بر الهیات شفا حاشیه زد. در آثار خطی فهرست شده کتابخانه ملی در این قرن اثر دیگری دیده نمی شود.

زبان آثار خطی

آثارخطی حکما در کتابخانه ملی به دو زبان عربی و فارسی نوشته شده است. در این جا منابع مطرح شده را از نظر زبان به ترتیب مولفان مشخص می سازیم تا قبل از دسترسی به آنها از زبانشان آگاهی یابیم.

جدول منابع خطی فلسفی کتابخانه ملی ایران

شماره	تاریخ کتابت	زبان	عنوان	زمان تالیف	مؤلف و تاریخ حیات
۳/۳۲۶۴	۱۲۹۳ق	عربی	حکمت میزانیه	قرن ۱۳ق	آقایی، علی، قرن ۱۳ق
15407	۱۰۷۲ق	فارسی	ترجمه رساله النفس		ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۳۷۰-۴۲۸ق
1810	۱۰۶۶ق	عربی	الهیات شفا	قرن ۵ق	...
1384/10	۱۰۳۴ق	فارسی	قضا و قدر و مشیه	قرن ۵ق	...
۲/۱۳۸۴	۱۰۳۴ق	فارسی	اثبات سربان العشق فی الموجودات	قرن ۵ق	...
۴/۱۳۸۴	۱۰۳۴ق	فارسی	اثبات النفس	قرن ۵ق	...
2412/9	659ق	فارسی	سرالقدر	قرن ۴ق	...
2412/17	659ق	فارسی	قراضه طبیعیات	قرن ۴ق	...
۲۷۰۷/۴	1071ق	فارسی	روح	قرن ۵ق	...
2412/20	659ق	فارسی	اشارات و تنبیهاات	قرن ۴ق	...
۲۷۰۷/۳	1071ق	فارسی	اقسام النفوس	قرن ۵ق	...
1995		عربی	الشفاء		...
3936/11		عربی	العروس		...
۲۷۰۷/۲	1071ق	فارسی	المطالب العالیه یا اربع مسائل	قرن ۵ق	...
3510/8		فارسی	حدود الاشیاء		...
۱۴۱۴	728ق	فارسی	دانشنامه علائی	قرن ۵ق	...
872/7	۱۱۰۱ق	عربی	رساله نیروزیه	قرن ۵ق	...
873	(قرن ۱۰ق)	عربی	نجات	قرن ۵ق	...
884	۱۲۹۹ق	عربی	حی بن یقظان	قرن ۵ق	...
۳۶۳۹/۲	۱۲۸۹ق	فارسی	کلمات محی الدین		ابن عربی، محمد بن علی، ۵۶۰-۶۳۸ق
۴۶۷۷/۲	۱۱۱۴ق	عربی	الفوز الاصغر		ابن مسکویه، احمد بن محمد، ۳۲۰-۴۲۱ق
4700/8		عربی	رساله فی معرفه النفس		ابن هندو، علی بن حسین، ۴۲۰-۴۲۰ق

4163/4		فارسی	کلمات عشره		اثیر الدین ابهری، مفضل بن عمر - ۶۶۰ق
3375		عربی	شرح فوائدالحکمیہ		احسائی، احمد بن زین الدین، ۱۱۶۶-۱۲۴۱ق
463		عربی	شرح عرشیه ملاصدرا	قرن ۱۳ق	...
4166/15	۱۲۸۳ق	عربی	اجوبه المسائل للشیخ محمدحسین بن الشیخ النجفی		...
4166/6	۱۲۸۲ق	عربی	شرح لباب الکلام		...
184	قرن ۱۳ق	عربی	فوائد	قرن ۱۳ق	...
210/3	قرن ۱۳ق	عربی	مقام روح	قرن ۱۳ق	...
755/2	۱۲۳۵/۱۲۴۰ق	عربی	فوائد سبعة ملحقة بالفوائد الاثني عشر	قرن ۱۳ق	...
۷۵۵/۳	۱۲۳۵/۱۲۴۰ق	عربی	رساله فی اطلاقات وجود	قرن ۱۳ق	...
۷۵۵/۴۵	۱۲۳۵/۱۲۴۰ق	عربی	رساله حقیقت نفس و عقل و روح	قرن ۱۳ق	...
1498/1	۱۲۲۳ق	عربی	رساله خاقانیه	قرن ۱۳ق	...
463	۱۲۳۶ق	عربی	شرح عرشیه	قرن ۱۳ق	...
1498 وشماره های دیگر		عربی	رساله های دیگر در پاسخ به پرسشهای فلسفی و کلامی و دینی دیگران	قرن ۱۳ق	...
1498/15	۱۲۲۳ق	عربی	رساله در اقسام وجود	قرن ۱۳ق	...
1498/29		عربی	رساله آفرینش	قرن ۱۳ق	...
۳۵۶۰	۱۳۶۵ق	فارسی	نهایه الظهور (در شرح هیاکل النور)		اخگر حیدرآبادی، قاسم علی، ۱۸۸۲؟-۱۹۵۰م
۵۵۰	(قرن ۱۳ق)	فارسی	رسائل	قرن ۴ق	اخوان الصفا، قرن ۴ق
5195	۱۰۷۴ق	فارسی	مجمل الحکمه (ترجمه رسائل اخوان الصفا)		...
۴۱۳۴	۱۰۸۸ق	عربی	اثولوجیا		ارسطو، ۳۲۲-۳۸۴ق.م
۴۱۰۹/۱		فارسی	رساله تفاحیه: سیب نامه		...
۳۰۳۰/۴	1153ق	فارسی	نفس		...
۱۳۸۲/۷	۱۰۷۲ق	عربی	مختصر رساله نفس		...
۳۹۳۶/۱۳		عربی	کلام ارسطاطالیس لیبیان سبعة مطالب		...
۲۷/۴	۱۱۰۷ق	عربی	ماده و علت و کون		...

۳۸۰/۱/۱		فارسی	دانشنامه شاهلی		استرآبادی، محمدامین بن محمدشرف، - ۱۰۳۳ق
۱۸۰۴	(قرن ۱۲ق)	عربی	حاشیه بر شرح هدایه الحکمه		استرآبادی، میرفخرالدین حسین
۳۶۳۹/۳	۱۲۸۹ق	فارسی	غایه الامکان فی درایه المکان		اشنوی، محمودبن خداداد، قرن ۷ق
۲۷/۳	1107ق	عربی	هیولی		افرویدیسی، اسکندر، قرن ۲ و ۳ م
۱۳۸۲/۱۰	۱۰۷۲ق	عربی	مقاله ماده و عدم و کون		...
۱۳۸۲/۹	۱۰۷۲ق	عربی	علت اولی		...
۲۲۵/۲۰	قرن ۱۲ق	فارسی	شرح رساله الزوراء	قرن ۱۰ق	انصاری سعدی خزرگی، قطب الدین محمدبن محی الدین
۴۰۷۲/۲	۱۱۳۳ق	عربی	حاشیه الشفاء		اولیائی (طهرانی)، محمدیوسف، قرن ۱۲ق
۴۸۵۲/۲		فارسی	ره انجام نامه		باباافضل کاشانی، محمدبن حسین، قرن ۷ق
1994/2	قرن ۱۱ق	فارسی	جاودان نامه		...
۲۱۷۱/۱	(قرن ۱۱ق)	فارسی	عرض نامه		...
۲۱۷۱/۲	(قرن ۱۱ق)	فارسی	ترجمه مدارک الکمال		...
2171/9	(قرن ۱۱ق)	فارسی	نفس		...
۲۴۱۲/۳	۶۵۹ق	فارسی	مبداء و معاد		...
۲۴۵۴/۲	۱۳۳۳ق	فارسی	مبادی موجودات		...
۲۴۵۴/۵	۱۳۳۳ق	فارسی	مکاتیب		...
2454/6	۱۳۳۳ق	فارسی	افادات		...
۲۷۰۶/۷	اوایل قرن ۱۳ق	فارسی	خودشناسی		...
3030/3	۱۱۵۳ق	فارسی	سوال و جواب		...
۳۰۳۰/۶	۱۱۵۳ق	فارسی	انشاء نامه		...
3030/7	۱۱۵۳ق	فارسی	تقدم		...
۳۰۳۰/۱۰	۱۱۵۳ق	فارسی	شش مکتوب		...
3030/11	۱۱۵۳ق	فارسی	ایمنی از فنا		...
۳۰۳۰/۱۲	۱۱۵۳ق	فارسی	اقسام مردم		...
1298	۱۲۴۰ق	فارسی	مخزن الجواهر		(بسطامی، حسین بن اسماعیل)، قرن ۱۳ق

۴۰۷۶		عربی	التحصیل		بهمنیار بن مرزبان - ۴۵۸ق
۴۹۳۵		فارسی	رساله فلسفی: در اشتراک لفظی وجود		تبریزی، رجبعلی، - ۱۰۶۵ق
۳۷۷۴/۱	۱۲۵۹ق	فارسی	خلاصه الحیاه		تقوی، احمد بن نصرالله، قرن ۱۰ق
۳۸۴۳		عربی	حاشیه الهیات شفا		تنکابنی، طاهر بن فرج الله، ۱۲۸۰-۱۳۶۰ق
۵/۱۸۸۹	1121ق	عربی	رساله وقوع حرکت در آن		تنکابنی، محمد بن عبدالفتاح، (۱۰۴۰- ۱۱۲۴ق)
۱۸۸۹/۷	۱۱۲۱ق	عربی	ابطال بودن حرکت در مقوله ای از افراد این مقوله		...
۱۸۸۹/۹	۱۱۲۱ق	عربی	برهان اثبات الصانع		...
۱۸۸۹/۱۲	۱۱۲۱ق	عربی	پاسخ به قائلین بوحده وجود		...
15506	قرن ۱۴ق	عربی	حق الیقین فی معرفه اصول الدین		تهرانی نجفی، هادی بن محمد امین، - ۱۳۲۱ق
۱۳۰۹/۳	قرن ۱۳ق	فارسی	رساله وجودیه		جامی، عبدالرحمن بن احمد، ۸۱۷-۸۹۸ق
۳۰۲۰/۱		عربی	الرساله الحرفیه		جرجانی، علی بن محمد، میر سید شریف، ۷۴۰-۸۱۶ق
۳۸۵۹/۱۱	۱۱۲۱ق	فارسی	رساله وجودیه		...
۷۳	۹۷۴ق	عربی	حاشیه بر حکمه العین	قرن ۸ق	...
۲۲۵/۱۸	قرن ۱۲ق	فارسی	رساله ای در مراتب وجود	قرن ۸ق	...
۵۸۲/۶	۱۰۵۹ق	فارسی	تحقیقات مجردات	قرن ۸ق	...
۱۱۰۵	(قرن ۱۳ق)	عربی	معرفه الانسان الكامل فی الاواخر و الاوائل	قرن ۹ق	جیلی صوفی، شیخ عبدالکریم بن ابراهیم، قرن ۹ق
۱۸۹۳		عربی	اکسیر السعاده المهدیه	قرن ۱۳ق	حسینی، علی بن احمد بن قریش،
۸۰۲/۱	(قرن ۱۱ق)	فارسی	دانشنامه جهان	قرن ۹ق	حسینی اصفهانی، غیاث الدین علی
۷۰	(۱۳۰۴ق)	فارسی	قوائم الانوار	قرن ۱۴ق	حسینی شریفی ذهبی شیرازی، ابوالقاسم
۲۲۲۳	۱۲۶۲ق	فارسی	مرآه الاکوان	قرن ۱۳ق	حسینی، احمد بن محمد
۱۰۶۶	۹۰۶ق	عربی	تهافت (المحاكمات بین التهافتین)	قرن ۹ق	خواجه زاده برسوی، مصطفی بن یوسف
۸۷۴	۱۲۰۹ق	عربی	حاشیه بر الهیات شفا	قرن ۱۰ق	خوانساری، حسین بن جمال الدین محمد
۲۴۱۲/۱۸	۶۵۹ق	فارسی	علم کلیات	قرن ۵ق	خیامی، ابوالفتح عمر بن ابراهیم
۴۰۶۶/۲		عربی	اثبات الواجب		دشتکی، صدرالدین محمد، ۸۲۸ - ۹۰۳ق

۳۹۳۶/۵	۱۲۹۴ق	عربی	الوجود موجود	دشتکی، غیاث‌الدین منصور بن محمد، ۸۶۶ - ۹۴۹ق
۳۹۳۶/۲	۱۲۹۴ق	عربی	مرآت الحقایق و مجلی الدقایق "یا" رساله مجلی	...
۲۱۹۹/۱	(قرن ۱۱ق)	عربی	اشراق هیاکل النور لکشف ظلمات شواکل العرور	...
۲۲۳۴/۴	(قرن ۱۲ق)	فارسی	مرآت الجمال (جام جهان نما)	قرن ۱۰ق
۴۶۰۰/۸	۱۲۷۵ق	عربی	الزوراء و شرح آن	دوانی، محمد بن اسعد، ۸۳۰ - ۹۰۸ق
۶۹/۴	۹۷۴/۹۸۹ق	عربی	اثبات الواجب	قرن ۱۰ق
۴۰۳۷/۲	۱۲۸۶ق	عربی	حدوث شیء عن لاشئی	...
۱۰۰۰۰		عربی	شرح اثبات الواجب	...
۲۲۷۸/۱	۱۰۹۸ق	عربی	شواکل الحور در شرح هیاکل النور	...
۶۹/۱	۹۷۴/۹۸۹ق	عربی	علل و ممکنات و مسئله تسلسل	قرن ۱۰ق
۲۲۷۸/۶	۱۰۹۸ق	عربی	رساله اثبات واجب الوجود جدید	...
۴۱۱۶/۶	۱۲۶۸ق	فارسی	رساله خوبی	رشتی، کاظم بن قاسم، ۱۲۱۲ - ۱۲۵۹ق
۱۵۴۰۷	۱۰۷۷ق	عربی	التشکیک	رفیعا، محمد بن حیدر، ۹۹۷-۱۰۸۱ق
۹۰۹	۱۲۴۰ق	فارسی	منتخب خاقان	زوزی تبریزی، ابن خان بابا عبدالله سبزواری، هادی بن مهدی، ۱۲۱۲ - ۱۲۸۹ق
۲۳۶	قرن ۱۳ق	فارسی	اسرار الحکم	...
۴۱۲۲/۱	۱۲۷۷ق	عربی	شرح غرر الفرائد: شرح منظومه سبزواری	...
۴۰۷۵	۱۱۱۶ق	عربی	العروه الوثقی	سمنانی، علاء الدوله احمد بن محمد، ۶۵۹ - ۷۳۶ق
۴۶۷۷/۱	۱۱۱۷ق	عربی	المطارحات	سهروردی، یحیی بن حبش، ۵۴۹ - ۵۸۷ق
۲۴۱۲/۵	۶۵۹ق	فارسی	قصه الغریبه الغریبه	...
۲۴۱۲/۶	۶۵۹ق	فارسی	اعتقاد الحکما	...
۲۴۱۲/۸	۶۵۹ق	فارسی	لغت موران	...
۲۴۱۲/۱۱	۶۵۹ق	فارسی	عقل سرخ	...
۲۹۲۸/۵	قرن ۹ق	فارسی	هیاکل النور	...

۲۹۲۸/۱۱	قرن ۹ق	فارسی	الواح	...
۶۷۰۲	۱۲۶۱ق	فارسی	مرآة المحققین	شبستری، محمودبن عبدالکریم ، - ۷۲۰ق
۱۶۶۵	(قرن ۱۳ق)	عربی	محبوب القلوب	شریف دیلمی لاهیجی، قطب‌الدین محمدبن شیخعلی ، قرن ۱۱ق
۳۵۱۰/۴		فارسی	برهان التوحید	شمسای گیلانی، محمد ، ۱۰۱۶ - ۱۰۹۸ق
۳۵۱۰/۹		فارسی	رساله العلم	...
۳۴۱۰/۱۰		فارسی	حاشیه پیرامون وحدت شخصیه	...
3510/3		فارسی	رساله برهانیه	...
2101	(قرن ۱۳ق)	فارسی	تحقیقات در بیان احوال موجودات	...
۴۵۴۸/۶	۹۹۴ق	عربی	رساله فی نفی التركيب الذهنی و الخارجی عن الواجب تعالی	قرن ۱۰ق شوشتری، عبدالواحد
۱۱۶۷	(قرن ۱۰ق)	عربی	نزهة الارواح و روضه الالواح (الافراح) فی تواریخ الحكماء	شهریزی، شمس‌الدین محمد ، قرن ۷ق
۴۸۵۸	قرن ۱۳ق	فارسی	تحفه سلطانی	شیخ الاسلام اصفهانی، محمدجعفر ، قرن ۱۲ق
۱۰۶۲	۱۲۴۲ق	عربی	اسرار الایات و انوار البینات	صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم ، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ق
4700/5		عربی	اتحاد العاقل و المعقول	...
۳۶۵۳	۱۲۵۵ق	عربی	الحکمه : الاسفار الاربعه المتعالیه	...
۲۸۷۱	۱۲۷۵ق	عربی	المناهج الشواهد الربوبیه فی السلوکیه	...
1448	۱۱۹۴ق	عربی	المبداء و المعاد	...
1769	۱۲۶۷ق	عربی	المشاعر	...
3217		عربی	حاشیه الشفاء	...
4896		عربی	شرح هدایه الحکمه	...
1067	۱۰۷۰ق	عربی	مفتاح الغیب	...
225/3	قرن ۱۲ق	فارسی	رساله اکسیر العارفين	...
۲۹۷۰	قرن ۱۲ق	عربی	الواردات القلیبیه فی معرفه الربوبیه الربوبیه	...

4238	۱۲۳۶ق	عربی	حدوث العالم		...
225/5	قرن ۱۲ق	عربی	رساله ای در وجود		...
1430	قرن ۱۳ق	فارسی	رساله سه اصل		...
1384/7	۱۰۳۴ق	فارسی	رساله فی کیفیه معیت الواجب بالموجودات الممكنه و بیان المذاهب المحققین من الصوفیه		...
790	(قرن ۱۲ق)	عربی	شرح الهیات شفاء		...
870/2	۱۱۹۴ق	عربی	رساله حشریه		...
1639/2	۱۲۵۰ق	عربی	عرشیه		...
1477		عربی	حاشیه بر الهیات شفا		..
1853/3	قرن ۱۱ق	عربی	کیفیه سریان نور وجود الحق فی الموجودات		...
1853/4	قرن ۱۱ق	عربی	حشر الخلائق		...
۱۵۰۴	قرن ۱۰ق و ۹ق	عربی	حاشیه شرح هدایه الحکمه	قرن ۹ق	صلاح الدین استاد بایزید خان
1081/1	۱۱۶۸ق	عربی	اصل الاصول	قرن ۱۲ق	طالقانی، محمدنعیم
1081/2	۱۱۶۸ق	عربی	مسائل فلسفی	(قرن ۱۲ق)	...
۲۱۱	۱۲۵۷ق	عربی	توحیدی محمدی	قرن ۱۳ق	طبری، محمدبن رضا کاظم
۸۷۲/۸	۱۱۰۱ق	عربی	رساله فی تعیین السنه الالهیه		عبدالرزاق کاشی، عبدالرزاق بن جلال الدین
975	(قرن ۱۲ق)	عربی	مفتاح الشفاء و عروه الوثقی		علوی، احمد بن زین الدین (زین العابدین)
1384/8	۱۰۳۴ق	فارسی	شرحی بر فصوص فارابی	قرن ۱۱ق	غازانی تبریزی
۲۷۰۰/۲۰	۱۲۸۷ق	عربی	المفصح المنقذ من الضلال و عن الاحوال		غزالی، محمدبن محمد، ۴۵۰-۵۰۵ق
۲۴۶۴/۲		عربی	الجمع بین الرائی افلاطون و ارسطو		فارابی، محمدبن محمد، ۲۶۰ - ۳۳۹ق
۴۱۶۶/۲	۱۲۸۲ق	عربی	حاشیه علی تعلیقات المعلم الثانی		...
۲۷۰	(قرن ۱۲ق)	عربی	شرح العبارة (الكتاب الاول) = تعلیق الحواشی علی کتاب العبارة		...
۴۸۲۴		عربی	فصوص		...
۱۳۸۲/۱۱	۱۰۷۲ق	عربی	عیون الحکمه	قرن ۴ق	...

۱۷۷۶/۲	۱۰۱۶ق	عربی	عیون المسائل و نتائج العلوم	قرن ۴ق	...
۱۷۷۶/۴	۱۰۱۶ق	عربی	تعلیقات	قرن ۴ق	...
۱۷۷۶/۳	۱۱۶ق	عربی	مفارقات	قرن ۴ق	...
۳۰۲۶		عربی	الاسماء و لوازم البينات فی الصفات		فخر رازی، محمد بن عمر، ۵۴۴ - ۶۰۶ق
4674	۱۰۹۲ق	عربی	شرح عیون الحکمه		...
۱۹۲۹/۴	۸۰۴ق	عربی	براهین اثبات النفس	اواخر قرن ۸ق	...
4484		فارسی	رساله روح و عشق یا روح و بدن		فضولی بغدادی، محمد بن سلیمان، ۹۱۳؟ - ۹۷۶؟ق
1203/5	قرن ۱۳ق	فارسی	رساله در حرکت	قرن ۱۱ق	فندرسکی، میرزا ابوالقاسم
1436/2	قرن ۱۲ق	فارسی	رساله در صناعت	قرن ۱۱ق	...
۱۴۳۸	قرن ۱۳ق	فارسی	علوم الکلمات المخزونه فی اهل المعرفه		فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی ملامحسن، ۱۰۰۶ - ۱۰۹۱ق
۲۸۲۶/۱	1283ق	فارسی	کلمات فیض		...
۲۸۹۵/۸	قرن ۱۲ق	فارسی	آینه شاهی		...
1539/2	قرن ۱۳ق	عربی	رساله در حدوث عالم		...
۴۹۳۵	۱۱۳۳ق	عربی	حاشیه بر شرح جدید تجرید		قاضی زاده کرهرودی، عبدالخالق، - ۱۰۳۸ق
۴۴۰۴		فارسی	کلید بهشت		قاضی سعید قمی، محمد سعید بن محمد مفید، ۱۰۴۹ - ۱۱۰۳؟ق
۴۳۶۹		فارسی	شرح اصول کافی		قزوینی، خلیل بن غازی، ۱۰۰۱ - ۱۰۸۹ق
۱۶۵	1263ق	عربی	مسائل حکمی	۱۲۶۳ق	قرگوزلو، محمد ابراهیم بن محمد حسن
۱۴۴۴	۱۰۴۵ق	عربی	محاکمات بین الامام و النصیر فی شرح الاشارات	قرن ۸ق	قطب الدین رازی، محمد بن محمد رازی، ۶۹۴ - ۷۷۶ق
۲۴۱۶	۱۰۹۲ق	عربی	لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار		...
۱۳۸۴/۱۱	۱۰۳۴ق	فارسی	رساله در تحقیق عالم مثال	قرن ۸ق	قطب الدین شیرازی، محمود بن مسعود، ۶۳۴ - ۷۱۰ق
۴۹۸	۷۳۲ق	عربی	شرح حکمه الاشراق	۶۹۴ق	...
1258	(قرن ۱۱ق)	فارسی	دره التاج لغره الدباج	قرن ۷ق	...
۵۰۲۰		عربی	زواهر الحکم		قمی، حسن بن عبدالرازق، - ۱۱۲۱ق
۴۹۷	(قرن ۱۱ق)	عربی	شرح ملخص الحکمه		کاتبی قزوینی، علی بن عمر، ۶۰۰ - ۶۷۵ق

۷۰۵۲		عربی	لب اللباب		کرمانی، محمد کریم بن ابراهیم ، ۱۲۲۵- ۱۲۸۸ق
۴۹۳۸/۴	قرن ۱۳ق	عربی	جواب سوالی در مورد تطبیق بین انسان صغیر و عالم کبیر		...
۴۹۳۸/۵	۱۲۹۵ق	عربی	رساله در حقیقت رنگ و کیفیت انطباق آن با اشیاء		
۵۱۰۸	۱۲۶۹ق	فارسی	تحفه الملوک فی السیر و السلوک		کشفی، جعفر بن ابی اسحاق ، ۱۱۸۹ - ۱۲۶۷ق
۴۶۰۴/۴		عربی	الشرق و البرق		...
۴۶۷۱	۱۹۱۳م	فارسی	ترجمه جوگ باشست		کشمیری، پندت ، قرن ۹ق؟
1384/3	1034ق	فارسی	نفس	قرن ۳ق	کندی، یعقوب بن اسحاق ، ۱۱۸۵-؟۱۲۵۲ق
۲۵۷۹/۳	(قرن ۱۳ق)	فارسی	مفتاح الرموز و مقلاد الکنوز	۷۲۳ق	گیلانی، حسین بن زاهد
۵۰۰۱/۲	1036ق	عربی	تحقیق الزوراء		لاری، محمد بن فخر ، قرن ۱۰ق
۳۱۰	1114ق	عربی	شرح هدایه		لاری انصاری، محمد مصلح الدین ، قرن ۱۰ق
۲۶۷۷/۱	1263ق	فارسی	سرمایه ایمان	قرن ۱۱ق	لاهیجی، عبدالزراق
۱۵۸۳۰	۷۰۸ق	فارسی	خطبه التوحید		متطیب ، یعقوب بن موسی ، قرن ۷ق
۳۶۱۱	قرن ۱۱ق	عربی	حاشیه شرح الاشارات و التنبیها		محقق خوانساری، حسین بن محمد ، ۱۰۱۶ - ۱۰۹۹ق
۱۲۷۴	(قرن ۱۰ق)	عربی	شرح هدایه الحکمه	۸۶۹ق	محمودآبادی، بایزید بن شیخ شبلی
۴۹۳۵	۱۱۳۳ق	عربی	حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی بر شرح جدید تجرید		ملا عبدالله بن حسین یزدی ، - ۹۸۱ق
۲۹۰۴	۱۰۶۹ق	عربی	حاشیه شرح حکمه العین میرک بخاری		ملا میرزا جان حبیب الله، باغنوی شیرازی ، - ۹۹۴ق؟
۱۰۱	۱۰۹۷ق	عربی	حاشیه بر شفا	قرن ۱۰ق	...
۱۶۷۷	(قرن ۱۲ق)	عربی	شرح ملا میرزا جان (در تبیین کتاب محاکمات قطب الدین رازی)		...
۲۵۵۳	۱۱۱۳ق	عربی	حاشیه شرح اشارات		...
۳۷۰۶/۲		فارسی	جام گیتی نما	- ۹۱۱ق	میبدی، حسین بن معین الدین
۴۷۱۷	۱۰۵۷ق	عربی	شرح هدایه الحکمه		...
۲۶۹۸	۱۲۶۷ق	فارسی	جذوات طور سینا	قرن ۱۱ق	میرداماد، محمد باقر بن محمد ، - ۱۰۴۱ق؟
۳۰۳۳	(قرن ۱۱ق)	عربی	قیسات	۱۰۳۴ق	...

۴۰۵۰/۲	قرن ۱۳ق	عربی	الاعضالات العویصات	...
۴۱۶۶/۴	۱۲۸۲ق	عربی	رساله فی الفلسفه	...
۱۰۹۰	۸۲۳ق	عربی	شرح حکمه العین	میرک بخاری، محمدبن مبارکشاه، قرن ۸ق
۳۵۱۲/۶	۱۰۷۲ق	عربی	شرح هدایه الحکمه	...
۴۰۸۹/۳	۱۲۷۸ق	فارسی	رساله در فلسفه اسلامی	ناصرخسرو، ۳۹۴ - ۴۸۱ق
۱۹۳۳	1296ق	فارسی	زاد المسافرین	...
۳۴۵/۲	۱۲۶۲ق	فارسی	رساله ای در مسائل فلسفی	قرن ۱۳ق
۳۲۴۷	۱۲۵۳ق	عربی	اللمعات العرشیه	نراقی، محمد مهدی بن ابی ذر، - ۱۲۰۹ق
2059/4	قرن ۱۳ق	فارسی	آغاز و انجام	نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، ۵۹۷ - ۶۷۲ق
324	۱۰۱۲ق	عربی	شرح الاشارات و التنبیها	...
4772/4	۱۱۱۹ق	فارسی	جبر و اختیار	...
4163	۱۳۲۷ق	فارسی	رساله فی احوال النفس	...
۸۵۳	(قرن ۱۰ق)	عربی	مصارع المصارع	...
۱۰۸۱/۳	۱۱۶۸ق	عربی	رساله نفس الامر	...
1864/1	۱۲۹۷ق	عربی	الرقیمه التوریه	قرن ۱۳ق
4037/3	۱۲۸۶ق	عربی	حاشیه اثبات الواجب قدیم دوانی	نیریزی، محمود بن محمد، قرن ۱۰ق
1234/2	1259/1260ق	فارسی	جامع عباسی	قرن ۱۳ق
110	۸۷۲ق	عربی	شرح هدایه	هروی خزرانی، احمد بن محمود (ملازاده)
4084/16		فارسی	رساله عقلیه	همدانی، علی بن شهاب الدین، ۷۱۴ - ۷۸۶ق
۶۱۸	۱۲۹۶ق	فارسی	رساله ای در مبدء و معاد و نفس	همدانی، سید موسی فضل الله
۱۳۸۲/۳	۱۰۷۲ق	عربی	وجود امور عامه	قرن ۳ق
1382/4	۱۰۷۲ق	عربی	ممکنات	قرن ۳ق
1382/2	۱۰۷۲ق	عربی	عدد و اضافه	قرن ۳ق
1382/6	۱۰۷۲ق	عربی	شرح مقاله مطابوسیق(الف الصغری)	قرن ۳ق
1382/5	۱۰۷۲ق	عربی	شرح مقاله اسکندر افریدوسی	قرن ۳ق

آثار ناشناخته

در میان کتاب های خطی کتابخانه ملی پیرامون فلسفه و حکمت آثاری هم وجود دارد که مولف آنها ناشناخته است که جستجو در این زمینه به پژوهش دیگری نیاز دارد. به دلیل ناشناخته بودن صاحبان این آثار از ذکر عناوین آنها خودداری شد و رجوع به فهرس خطی کتابخانه یا نرم افزار کتابشناسی ملی تحت موضوع فلسفه و مانند آن ما را با این عناوین آشنا می سازد. از جمله این آثار، نسخه ای احتمالا متعلق به قرن دهم به نام تذکره الحکماء در ۱۴۳ برگ است که از مجلس هفتم آغاز می شود و شرح حال فارابی تا حکمای مشهور قرن دهم را در برمی گیرد. یا حاشیه بر شرح اشارات و تنبیهات به عربی در ۲۱۳ برگ از نویسنده ای ناشناس است. همچنین در منابع این کتابخانه کتاب هایی دیده می شود که تاریخ تالیفشان ذکر نشده و به دلیل مشخص بودن تمام کتاب های ذکر شده در این نوشتار از نظر تاریخی اشاره ای به آن ها نشد مانند کتاب / امور عامه اثر حامد بن برهان بن ابی ذر غفاری یا شرح رساله الزوراء نوشته قطب الدین محمد بن محی الدین انصاری سعدی خزرچی .

نتیجه گیری

در این پژوهش ۲۳۷ کتاب خطی فهرست شده کتابخانه ملی ایران در زمینه فلسفه آمده است که ۹۷ کتاب یعنی در حدود ۴۰ درصد کتب به فارسی و ۱۴۰ کتاب یعنی در حدود ۶۰ درصد آن ها به عربی است. البته افزونی کتب عربی نسبت به فارسی به دلیل غلبه نگارش عربی دانشمندان ایرانی در قرون گذشته است. صاحبان این کتاب ها که ۹۸ فیلسوف و نویسنده اند از قرون پیش از هجرت پیامبر اسلام (ص) تا قرن چهاردهم هجری می زیستند و بیشترین آنان به قرن ۱۳ و سپس قرن ۱۰ و ۱۱ و پس از آن به قرن ۷ و ۹ و بعد قرن ۶ و ۸ و سپس به قرون دیگر تعلق دارند.

اگر از مولفان دارای یک اثر بگذریم نویسندگان بیش از یک اثر اعمد از ملاصدرا با ۲۰ اثر، ابن سینا با ۱۷ اثر، باباافضل با ۱۶ اثر، احسائی با ۱۴ اثر، فارابی با ۸ اثر، دوانی با ۷ اثر، سهروردی با ۷ اثر، ارسطو و خواجه نصیرهریک با ۶ اثر، میرسیدشریف جرجانی، شمسی گیلانی و یحیی بن عدی هر یک با ۵ اثر، غیاث الدین دشتکی، میرداماد، محمد بن عبدالفتاح تنکابنی، ملامیرزاجان و فیض کاشانی هر یک با ۴ اثر، افرویدیسی، فخر رازی، قطب الدین شیرازی و محمد کرمانی هر یک با ۳ اثر و جعفر کشفی، میبیدی، سبزواری، فندرسکی، قطب الدین رازی، نعیم طالقانی، میرک بخاری و ناصر خسرو هر یک با ۲ اثر. البته بانزدیک شدن به قرون اخیر که صنعت چاپ بویژه چاپ سنگی و سربی پدید آمد کاهش آثار خطی طبیعی می نماید.

در این کتب آثار زیادی دیده می شوند که شرح یا حاشیه بر آثار پیشینیان است مانند شرح یا حاشیه بر شفا ی ابن سینا. در این زمینه بیش از ۲۰ اثر می بینیم که با واژه شرح یا حاشیه آمده است. در این میان بیش از ۱۱ اثر با عنوان کتاب شفا ی ابن سینا یا شرح یا حاشیه بر آن است. در عنوان بیش از ۱۲ اثر کلمه "وجود"، ۱۳ اثر کلمه "نفس"، ۴ اثر واژه های "مبدء و معاد" و نیز "روح"، ۶ اثر "اثبات صانع و توحید" و ۱۱ اثر کلمه "شفا" و ۳ اثر کلمه "حرکت" دیده می شود. کلمات دیگری مانند هیولی، ماده، آفرینش، مجردات، اتحاد عاقل و معقول، عشق و تاریخ حکما هم با کمیت اندک دیده می شود که مجموعا تنوع موضوع های فلسفی در عناوین این کتب را نشان می دهد.

منابع و ماخذ

- انوار، عبدالله و فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران . جلد اول تا جلد بیست و دوم . تهران: کتابخانه ملی ایران . ۱۳۴۳-۱۳۸۳.
- انوار، عبدالله و فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران موجود در لوح فشرده کتابشناسی ملی ایران یا نرم افزار جامع کتابشناسی ملی کتابخانه ملی ایران قابل دسترسی از طریق سایت اینترنتی سازمان اسناد و کتابخانه ملی به نشانی www.nlai.ir
- **دایره المعارف تشیع** جلد دوازدهم. زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی . مقاله فلسفه . نوشته محمدجواد اسماعیلی. تهران: نشر شهید سعید محبی، ۱۳۷۵، ۱۳۸۶، چاپ اول ، ص ۳۷۷ تا ۳۸۷
- دهخدا، علی اکبر . **لغت نامه** . جلد ۲. تهران : موسسه لغت نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.

Abstract

A Review in National library of Iran Philosophy Manuscripts / Seyyed Ali Kasaii

Manuscripts are eternal heritage of human being and much useful to improve human knowledge. This paper is going to review in National Library of Iran Philosophy Manuscripts to find valuable handwriting in rational sciences for researchers especially in the philosophy area, and prepare situation for presentation as well as editing and publishing previous unknown manuscripts.